Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici
Fakulta humanitných vied

Lujza Urbancová

Mestská reč vo Zvolene

BELIANUM

Lujza Urbancová

Mestská reč vo Zvolene

Belianum

2013

Lujza Urbancová
Mestská reč vo Zvolene

Recenzenti:

prof. PhDr. Marie Krčmová, CSc.
prof. PhDr. Slavomír Ondrejovič, DrSc.

Vydalo:
Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici – Belianum
Fakulta humanitných vied
Banská Bystrica
2013

ISBN 978-80-557-0630-6

Venujem prof. PhDr. Marii Krčmovej, CSc.

OBSAH

Predhovor **5**
Úvod **7**
Tradícia výskumu mestskej reči **11**
Mestská reč ako súčasť národného jazyka **19**
Sociálne aspekty pri výskume mestskej reči **23**
Vymedzenie skúmanej oblasti a jej charakteristika **30**
Doterajšie výskumy jazyka Zvolena a okolia **37**
Metódy získavania a spracovania materiálu **42**
Analýza mestskej reči Zvolena **46**
Fónická rovina **46**
Vokály 47
Konsonanty 58
Výslovnosť cudzích slov a iniciálových skratiek 68
Modulácia súvislej reči 70
Zhrnutie javov z fónickej roviny 72
Morfologická rovina **74**
Menné gramatické kategórie 75
Slovesné gramatické kategórie 90
Zhrnutie javov z morfologickej roviny 94
Vnímanie špecifík mestskej reči Zvolenčanmi **96**
Súčasná mestská reč vo Zvolene (záver) **100**
Zoznam bibliografických odkazov a bibliografia **105**
Zoznam skratiek **120**
Prílohy **121**

PREDHOVOR

Podnetom na napísanie práce sa stali už existujúce výskumy mestskej reči, záujem lingvistov a lingvistiek o bežnú spontánnu komunikáciu a súčasné spoločenské podmienky, ktoré zvyšujú počet situácií vyžadujúcich použitie spisovnej či štandardnej variety slovenčiny nielen v písanej, ale aj v hovorenej podobe. Nárečia sa postupne nivelizujú a je pre ne vymedzený pomerne uzavretý súbor komunikačných situácií. Zaujímala nás odpoveď na otázku, ako sa v tejto atmosfére vyvíja dorozumievací kód v meste.

Výber mesta Zvolen nie je náhodný. Motivácia má niekoľko rovín – od vyslovene objektívnych k subjektívnej. Zvolen je stredoslovenské mesto s takmer 44 000 obyvateľmi, aktuálne nepatrí k významným centrám na Slovensku, ale v minulosti bol dôležitým centrom Zvolenskej župy; pozíciu centra regiónu potom prevzala Banská Bystrica, kde bol uskutočnený výskum hovorenej podoby jazyka v meste na konci osemdesiatych rokov 20. storočia (Patráš, 1990). Výberom Zvolena prispievame k podrobnejšiemu opisu väčšieho areálu. Stredné Slovensko má svoje špecifiká v jazykovej oblasti, lebo vzhľadom na stredoslovenský základ spisovného jazyka je tu pomerne silná väzba medzi používateľmi jazyka a spisovnou varietou národného jazyka. Ďalším závažným stimulom bola skutočnosť, že Zvolen dobre poznáme a dlhodobo pozorujeme jeho jazykovú situáciu, často sa dostávame do kontaktu s jeho obyvateľkami a obyvateľmi, čo sa pri zvolenom metodologickom a metodickom prístupe stalo pre nás predpokladom získania vhodného materiálu.

Význam práce vidíme okrem zistenia jazykovej situácie aj v potenciáli vytvoreného materiálového korpusu, ktorý sa môže stať základom ďalších vedeckých aktivít. Výskum je možné dať do vzťahu s inými rovnako zameranými prácami a výsledkom môže v budúcnosti byť dielo o spoločných znakoch mestskej reči na Slovensku.

Už na konferencii *Mesto a jeho jazyk*, konanej v roku 1998, sa vyslovili myšlienky o závažnosti skúmania mestskej reči a o potrebe celoplošného výskumu (Ondrejovič, 2000, s. 23). Zatiaľ sa koordinovaný výskum neuskutočnil, avšak individuálne snahy tiež prispievajú k mapovaniu situácie a inšpirujú k následným prácam. Naším vkladom do naznačeného lingvistického bádania bola dizertačná práca obhájená na Masarykovej univerzite v Brne v roku 2007, ktorá je uložená v archíve dizertačných prác Masarykovej univerzity v Brne (Urbancová, 2007). Text práce sa stal základom tejto monografie, pričom bol obsahovo dopracovaný. Veríme, že odstup niekoľkých rokov od prvej verzie

textu prispel ku kvalite jeho súčasnej podoby. Môže byť pre nás potešujúce, že už v nepublikovanej podobe sa rukopis dizertačnej práce stal akceptovanou súčasťou novších, podobne koncipovaných výskumov reči v iných mestách, ktoré vyústili do knižnej podoby ešte pred vydaním tejto monografie. Pri dotváraní východiskového textu bola cennou inšpiráciou aj naša účasť v projekte VEGA s názvom *Dynamika spoločenských zmien a stratifikácia slovenčiny*, riešenom na Katedre slovenského jazyka a literatúry Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici pod vedením Jána Findru (rovnomenný zborník vyšiel v roku 2012). Umožnila nám nielen uplatniť nadobudnuté skúsenosti a poznatky, ale rozšírila aj metodologický rámec výskumu jednotlivých javov mestskej reči a možnosti ich interpretovania.

Monografia môže okrem odborníkov a odborníčok zaujať aj samotných obyvateľov mesta. Jej miesto vidíme i vo vyučovacom procese v skúmanom meste, kde sa dá použiť ako pomôcka pre učiteľov, ktorí prostredníctvom nej môžu žiakom priblížiť osobitosti reči používanej vo Zvolene, vysvetliť pôvod niektorých regionálne špecifických javov či podnietiť ich záujem o vzťah bežného dorozumievacieho kódu k spisovnému jazyku. Výrazom mimolingvistického záujmu o komunikačný kód v meste a o jeho analýzu je aj zahrnutie kapitoly Mestská reč do najnovšej monografie o Zvolene (Urbancová, 2013).

Naša vďaka za cennú odbornú pomoc patrí prof. PhDr. Marii Krčmovej, CSc., z Masarykovej univerzity v Brne, ktorá sprevádzala túto prácu od prvých hypotéz až po súčasnú podobu. Bez jej kritického čítania, presných poznámok a povzbudenia by sa rukopis nestal skutočnou monografiou. Dotváranie rukopisu bolo pre nás školou dôkladnej lingvistickej práce, školou myslenia a vyjadrovania, ale aj trpezlivosti či pokory, školou presahujúcou rámec vedeckého poznania. Ďakujeme prof. PhDr. Slavomírovi Ondrejovičovi, DrSc., z Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV v Bratislave za mnohé podnety, ktoré nás inšpirovali k novým pohľadom na viaceré javy skúmané v našej práci. Rovnako ďakujeme kolegyniam aj kolegom z Katedry slovenského jazyka a literatúry Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, všetkým nevymenovaným, ale prítomným počas tvorby práce za podporu a pomoc a tiež Zvolenčanom, lebo bez ich ochoty zúčastniť sa na výskume by práca nemohla vzniknúť.

Lujza Urbancová

ÚVOD

Výskum mestskej reči je prejavom prechodu od izolovaného skúmania jazykových prvkov k interdisciplinárnemu pohľadu na jazyk. Sociálny rozmer lingvistiky nie je objavom 20. či 21. storočia, lingvisti si nemohli neuvedomovať sociálny charakter skúmaných jazykových javov, avšak v jednotlivých obdobiach vývinu lingvistiky sa fenomén sociálnosti objektu skúmania niekedy viac, inokedy menej ignoroval. Naplno sa v lingvistike prejavil až v druhej polovici 20. storočia, kedy sa začal realizovať sociolingvistický výskum, sprevádzaný tiež teoretickým rozvojom sociolingvistiky. Táto lingvistická disciplína sa prednostne zaujíma o výskum sociálne determinovaných podôb reči (porov. napr. Švejcer, Nikolskij, 1983, s. 8). Lingvistika sa prostredníctvom novej disciplíny postupne začala odkláňať od výlučného abstrahovania či vytvárania všeobecne platných pravidiel a nachádzala cestu k jedinečnosti rečových javov. Sociolingvistika sa už od svojich počiatkov výrazne orientovala na výskum hovorených komunikátov a vypracovala si inštrumentárium na zachytenie a interpretovanie ich osobitostí. Orientácia na hovorený jazyk predstavuje nóvum na pozadí predchádzajúceho obdobia, keď sa hovorený prejav skúmal najmä v rámci dialektológie. Zmena je zreteľná aj vo vymedzení objektu skúmania. Zatiaľ čo dialektológia sa zameriavala na vidiek, ktorý poskytoval pomerne homogénny materiál v podobe nárečia, v sociolingvistike sa – podobne ako v ďalších vedeckých disciplínach v 20. storočí – do centra pozornosti dostáva mesto.

Vzhľadom na rurálny charakter nášho územia je prirodzené, že výskum v mestách, či už sociologický, alebo lingvistický, sa oneskoril oproti niektorým európskym krajinám alebo USA. Naše územie malo dlho agrárny ráz s prevládajúcimi vidieckymi sídlami. Zmena spoločnosti na urbánnu prebiehala pomaly a až v 80. rokoch 20. storočia sa zaznamenala prevaha urbánneho obyvateľstva nad rurálnym. Do približne rovnakého obdobia zaraďujeme aj sústavnejší záujem slovenskej lingvistiky o jazyk mesta alebo mestskú reč.

Súčasné obdobie na Slovensku dosvedčuje opodstatnenosť sociolingvistického výskumu mestskej reči. Vzhľadom na vývin jazyka a potrebu zaznamenania reálnej jazykovej situácie sa mesto javí ako ideálny, aj keď veľmi náročný priestor na takéto skúmanie. Mesto je zo sociologického hľadiska „lidské sídlo s vysokou hustotou obyvatel a komunikací, rozvinu-

tou dělbou práce a poskytováním služeb uspokojujících převážnou většinu potřeb obyvatel a s vysokou mírou kulturní a hmotné směny.“ (Jandourek, 2003, s. 197). Aj toto zovšeobecňujúce sociologické vymedzenie mesta naznačuje zložitosť fungovania jazyka v ňom, čo indikuje komplikovanosť jeho lingvistického reflektovania. Vysoká hustota obyvateľov (netvoriacich homogénnu skupinu) a bohatosť komunikačných interakcií medzi nimi je zdrojom diferencovaných (nielen) jazykových situácií a prejavov. Mesto je spletitý komplex, ktorý sa vytvára v konkrétnom čase na konkrétnom území určitými ľuďmi. „Řada podrobných studií městského spůsobu života ukázala, že není také vhodné hovořit o jediném způsobu života ve městech. Například při výzkumu způsobu života Pražanů se rozlišovalo devět odlišných typů městských území, které se lišily nejen skladbou svého obyvatelstva, ale i z hlediska jednotlivých ukazatelů charakterizujících způsob života. ... Četné konkrétní studie jednotlivých měst jako celků i částí měst, v různých společnostech, kulturách i geografických oblastech poukazují na to, že i ty znaky městského způsobu života, které byly dlouho považovány za obecné, takovou univerzální platnost nemají.“ (Musil, 1985, s. 223). Nie je to len problém veľkomiest ako Praha, prípadne u nás Bratislava, ale podobne môžeme uvažovať aj pri menších mestách. Ak je mesto natoľko zložitým fenoménom, prejavujúcim sa v rozdielnych spôsoboch života, je namieste otázka o možnostiach opísania takého kľúčového aspektu života obyvateľov, akým je jazyk. Možno pristúpiť k tomuto zámeru so snahou identifikovať akýsi „spoločný“ dorozumievací systém obyvateľov mesta? Alebo by sme mali uvažovať o koexistencii niekoľkých subsystémov?

Nasledujúce kapitoly ukážu, že produktívna výskumná cesta sa nachádza uprostred načrtnutých možností. Doterajšie sociolingvistické výskumy potvrdzujú, že fenomén mestskej reči sa v krajne nastavených výskumných mantineloch nedá uchopiť. Jednotný dorozumievací kód medzi obyvateľmi mesta nefunguje, na druhej strane je však možné v rôznosti zachytiť spoločné javy, ktoré prechádzajú naprieč diferencovaným organizmom mesta a jazykovo odlišujú jeho obyvateľov od obyvateľov iných miest. V našej monografii sa usilujeme reagovať na aktuálne zámery slovenskej sociolingvistiky prostredníctvom výskumu mestskej reči vo Zvolene. V súlade s uvedenou výskumnou možnosťou sme sa sústredili na zachytenie stavu a typických znakov zvolenskej mestskej reči v období na začiatku 21. storočia, rešpektujúc heterogénnosť mestského priestoru a v ňom prebiehajúcich

komunikačných interakcií. Ponúkame v nej zistenia o jazykových javoch spoločných pre väčšinu skúmanej jazykovej komunity.

Teoreticko-metodologická časť predkladá problematiku mestskej reči v širšom medzinárodnom kontexte, akcentujúc štúdie českých a slovenských odborníkov. V uvedených súvislostiach rekapitulujeme tradície výskumu mestskej reči a vymedzujeme ju ako súčasť národného jazyka. Nevyhnutnou súčasťou poznávania jazykovej situácie v meste je skúmanie spoločensko-historických faktorov, ktoré môžu mať vplyv na dorozumievací kód mestských obyvateľov. Z histórie Zvolena preto v osobitnej kapitole približujeme obdobia určujúce zmenu štruktúry obyvateľstva a v dôsledku toho aj jeho súčasný dorozumievací kód.

Kľúčovou časťou monografie je analýza korpusu textov získaného z hovorených komunikátov respondentov, pričom sa uplatnili aj údaje z dotazníkového výskumu. K zámeru sociolingvisticky zachytiť bežný dorozumievací kód obyvateľov Zvolena prispieva naša práca záujmom o fónickú a morfologickú rovinu. Výber týchto jazykových rovín má jasnú motiváciu. Doterajšie výskumy nárečia Zvolena a okolia poskytujú najprepracovanejšie analýzy práve v rámci uvedených rovín, čo vytvára vhodné podložie na komparáciu s materiálom získaným v našom výskume. Toto porovnanie rozšírené o paralelnú komparáciu s fónickým a morfologickým opisom spisovného jazyka nám umožňuje identifikovať zdroje mestskej reči, ako aj hlavné formatívne faktory. Podrobnou analýzou korpusu zisťujeme javy v mestskej reči pochádzajúce z pôvodného nárečia a aj tie, ktoré patria do štandardnej variety slovenčiny či do spisovného jazyka. Na záver poskytujeme zistenia o tom, ako svoju bežnú reč vnímajú jej používatelia – obyvatelia Zvolena. Popri lingvistickom skúmaní sa nám aj takáto výpoveď javí ako zaujímavé rozšírenie pohľadu na živú podobu mestskej reči. Zozbieraný materiál (transkripcia získaných komunikátov, spracovanie odpovedí na dotazníkové otázky, charakteristika respondentov zaradených do výskumu a ďalšie doplňujúce údaje) je zaradený do príloh a čitateľovi poskytuje možnosť overiť naše parciálne zistenia a zovšeobecňujúce závery, prípadne môže slúžiť ako materiálový základ pre inak koncipovaný, predovšetkým komparatívny výskum.

Z predchádzajúcich úvah je zrejmé, že zmysel či prínos našej práce možno nájsť v niekoľkých rovinách. Predovšetkým sme sa usilovali doplniť mozaiku výskumov mestskej reči v slovenských mestách a rozšíriť možnosť formulovať predpoklady vývoja bežnej hovorenej komunikácie.

Otvorené cesty skúmania vidíme najmä v oblasti lexiky spontánneho hovoreného prejavu. Analýzou lexikálnych prostriedkov by sa mohli zistiť ďalšie znaky typické nielen pre skúmané mesto, ale aj pre širšie územne vymedzenú oblasť. Máme však výrazného „protivníka“, ktorým je čas. Jazyk sa neustále vyvíja spolu so svojimi používateľmi. V dobe migrácie a s ňou spojeného nárastu sociálnych interakcií sa zdá byť vývin jazyka pomerne rýchly, a preto v záujme zachytenia jeho dynamických premien by bola optimálna práca vo väčších tímoch uskutočnená vo viacerých mestách naraz. Napokon sa črtá najširší horizont, v ktorom sa môže naša práca ukázať ako prínosná. Spomenuli sme, že pri hľadaní vhodného prístupu k sociolingvistickému skúmaniu dorozumievania v meste sa v uplynulých desaťročiach vzájomne podnetne inšpirovala česká a slovenská lingvistika. Vnímame to ako samozrejmosť, veď spoločný štátny útvar a jazyková blízkosť vytvorili tradíciu v oblasti vzájomnej spolupráce. Je však nutné zdôrazniť, že napriek teoreticko-metodologickým zovšeobecneniam a mnohým podobnostiam vidíme aj neidentickú jazykovú situáciu v oboch krajinách. Jej lingvistickým odrazom je napríklad to, že na Slovensku zatiaľ nie je súčasťou odbornej terminológie pojem zachytávajúci aktuálne fungovanie jazyka v jeho hovorenej podobe. Český termín obecná čeština je viazaný na tamojšie jazykové prostredie a nemožno ho mechanicky preniesť do inej jazykovej reality. No pravdepodobne už dozrel čas, aby sa výskumom overila možnosť zachytenia celoslovenskej variety slovenčiny viazanej na bežný a spontánny kontakt hovoriacich. Takáto varieta sa dá identifikovať najmä v mestách. Hoci ideálne, synchrónne uskutočnené skúmanie tohto fenoménu zatiaľ nie je realitou, individuálne práce prinášajú relevantné poznatky využiteľné pri formulovaní hypotéz prípadného rozsiahlejšieho projektu. V tomto zmysle sa naša monografia nemusí vnímať izolovane, ale ako časť „predvýskumu“ zatiaľ teoreticky neprecizovanej podoby komunikačne živej hovorenej celoslovenskej variety národného jazyka.